01 2001

Fleksibilna ličnost

za novu kulturalnu kritiku

Brian Holmes

prevela Nataša Ilić

Događaji na prijelazu stoljeća, od Seattlea do New Yorka, pokazali su da je kritika kapitalističke globalizacije moguća i hitno potrebna - prije nego što razina nasilja u svijetu dramatično poraste. Počeci takve kritike postoje, a javljaju se s obnovom 'neortodoksne ekonomije'.[1] No, sada je moguće pogledati i dalje od toga, prema kritici suvremene kapitalističke kulture.

Da bi bila djelotvorna, kritika kulture mora pokazati veze između glavnih artikulacija moći i uglavnom trivijalne estetike svakodnevnog života. Mora otkriti sustavnost društvenih odnosa i njihove privlačnosti za svakog njihovog sudionika, a istodobno i nadalje upućivati na specifične diskurse, slike i emocionalne stavove koji prikrivaju nejednakost i sirovo nasilje. Mora uzdrmati ravnotežu suglasnosti i pristanka, iznoseći na svjetlo dana upravo ono na što društvo pristaje te pokazati kako društvo tolerira ono što se ne može tolerirati. Takvu je kritiku teško ostvariti u praksi jer ona mora djelovati na dvije suprotstavljene razine; približiti se složenostima društvenih procesa kako bi uvjerila istraživače čije specijalizirano znanje joj je potrebno, a istodobno pronaći dovoljno snažan izraz za svoje zaključke kako bi utjecala na ljude za koje tvrdi

da ih opisuje - one, o čijem ponašanju ovisi transformacija postojećeg stanja.

U našem društvu ta je kritika donedavno postojala. Dala je intelektualni fokus intenzivnom i široko rasprostranjenom nezadovoljstvu šezdesetih i sedamdesetih godina, doprinijela je promijeni čitava sustava. Čini se da je danas nestala. Estetska dimenzija više se ne pojavljuje kao osporavani most između psihe i objektivnih društvenih struktura. Kao da smo izgubili ukus za negativno, kao da više nemamo ambiciju kritike sustava. Na njezinom mjestu sada je bezbroj varijanti angloameričkih 'kulturalnih studija' - što je afirmativna strategija, sredstvo dodavanja vrijednosti, a ne njezina oduzimanja. Povijest kulturalnih studija danas zastupa obnovu negativnoga, ideološke kritike.

Krajem pedesetih godina, kada su se pojavili, britanski kulturalni studiji pokušavali su preokrenuti estetsku hijerarhiju tako što su sofisticiranim jezikom književne kritike počeli govoriti o djelatnostima i oblicima radničke klase. Uzdižući popularno izražavanje procesom kontaminacije, koji je istodobno transformirao i elitnu kulturu, težili su kreirati pozitivne alternative novim vrstama dominacije projiciranim na masovne medije. Taj je pristup bitno uvećao raznolikost i raspon prihvaćenih tema i akademskih stilova, te je time realno doprinio idealu narodnog obrazovanja.[2] Štoviše, kulturalni studiji bili su prava *škola* intelektualne ljevice, u kojoj se razvila usmjerenost na strategiju. No, njihov ključni teorijski alat bio je pojam diferencirane recepcije ili 'čitanja o kojem se može pregovarati' - osobni biljeg koji primatelj ostavlja na poruci. Taj se pojam prvotno upotrebljavao da bi se otkrilo kako radnička klasa interpretira dominantne poruke, prema modelu koji se temeljio na klasnoj svijesti.[3] No, kad se osamdesetih godina naglasak na recepciji odvojio od klasne dinamike, kulturalni studiji pretvorili su se u produženo veličanje

onog osobitog pomaka kojim svaki pojedinac ili skupina može obogatiti globalni medijski proizvod. Tako su kulturalni studiji dali legitimitet novoj, transnacionalnoj potrošačkoj ideologiji.[4] To je diskurs otuđenja koji je usavršen, prisvojen, individualiziran, etniciziran, učinjen vlastitim.

Kako kritika kulture danas ponovo može biti djelotvorna? Zalažem se za stvaranje 'ideal-tipa' koji će otkriti presjek društvenih snaga, intimnih moralnih dispozicija i erotskih nagona.[5] Taj ideal-tip nazivam *fleksibilna ličnost*. Riječ 'fleksibilan' izravno aludira na današnji ekonomski sustav koji obilježavaju privremeni ugovori o radu, optimizirana proizvodnja, informacijski proizvodi i apsolutna ovisnost o virtualnoj moneti koja cirkulira financijskom sferom. No istodobno se odnosi i na čitav skup vrlo pozitivnih predodžbi, na spontanost, kreativnost, suradnju, mobilnost, ravnopravne odnose, uvažavanje razlika, otvorenost iskustvu sadašnjosti. Osjećate li se bliskima kontrakulturi šezdesetih i sedamdesetih godina, tada možete reći da to jesu *naše* kreacije, ali uhvaćene u iskrivljeno ogledalo nove hegemonije. Bio je potreban priličan povijesni trud svih nas da bismo ludost suvremenog društva učinili podnošljivom.

Osvrnut ću se na noviju povijest kako bih pokazao kako se u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata kritika kulture artikulirala u intelektualnom, a kasnije i društvenome smislu. Osim toga, pokazat ću kako su postojeće strukture dominacije djelomično rezultat neuspjeha te ranije kritike da se razvije nakon što ju je suvremeni kapitalizam apsorbirao.

Preispituj autoritet

Paradigmatski primjer kritike kulture u poslijeratnom razdoblju jest Institut für Sozialforschung, autonomna znanstvena organizacija

poznata pod nazivom Frankfurtska škola. Njezin se rad može najkraće opisati teorijskom skraćenicom frojdomarksizam. No, što to znači? Vratimo li se tekstovima, otkrit ćemo da još od 1936. godine Institut svoju analizu dominacije artikulira oko psihosocioloških struktura autoriteta. Cilj *Stüdien uber Autorität und Familie* bio je ispraviti 'neuspjeh tradicionalnog marksizma da objasni nevoljkost proletarijata da ispuni svoju historijsku ulogu'. [6] Ta 'nevoljkost' - a ništa manje i činjenica da je radnička klasa prihvatila nacizam - može se shvatiti samo istraživanjem načina na koji društvene sile djeluju u psihi. Pokazalo se da su propadanje očinskog autoriteta u obitelji i povećana uloga društvenih institucija u oblikovanju ličnosti djeteta, paralelno s likvidacijom liberalnog kapitalizma, u kojem je buržoaski posjednik devetnaestoga stoljeća izravno upravljao očevinom, naslijeđenim obiteljskim kapitalom. Monopolistički kapitalizam dvadesetog stoljeća povlači za sobom prijenos moći od privatnih pojedinaca na organizirane, impersonalne korporacije. Psihološko stanje mazohističkog podređivanja autoritetu, koje opisuje Erich Fromm, bilo je neodvojivo od mehaniziranog poretka novih industrijskih gradova, njihove sposobnosti da integriraju pojedince u složene tehnološke i organizacijske lance sustava masovne proizvodnje. Ključni pojam 'instrumentalnog uma' tu je već bio u začetku. Kao što je Marcuse pisao godine 1941: "Č injenice koje ometaju ljudsku misao i djelovanje ... činjenice su strojnog procesa, koji se po sebi pojavljuje kao otjelovljenje racionalnosti i djelotvornosti... Mehanizirana masovna proizvodnja ispunjava prazno mjesto na kojem se pojedinac mogao potvrditi".[7]

Rani rad Instituta kombinirao je psihosociološku analizu autoritarne discipline s filozofskim pojmom instrumentalnog uma. No, njegova snažna kritika sustava nije se mogla kristalizirati bez proučavanja ekonomije centralnog planiranja, koja se shvaćala kao

društveni i politički odgovor na ekonomsku krizu tridesetih godina.[8] Članovi Instituta Friedrich Pollock i Otto Kirchheimer među prvima su opisali novi 'državni kapitalizam' tridesetih godina. Nadvladavajući tradicionalno marksistički opis monopolističkog kapitalizma, koji se u krizi 1929. suočio sa svojim dijalektičkim proturječjima, opisali su definitivni odmak od liberalnog sustava u kojem proizvodnjom i distribucijom upravljaju ugovorni tržišni odnosi među individualnim agentima. Novi sustav bio je menadžerski kapitalizam u kojem je proizvodnju i distribuciju proračunavala centralizirana država. Doseg tog pomaka potvrdili su ne samo industrijski karteli pod vodstvom nacista u Njemačkoj, nego i sovjetske petoljetke, pa čak i američki New Deal koji je nagovijestio uspon kejnzijanske države blagostanja. Autoritet je ponovno bio u središtu analiza. 'U državnome kapitalizmu' pisao je Pollock, 'ljudi se susreću kao nadređeni i podređeni u zapovjednom lancu'.[9] Ili, kako je to rekao Kirchheimer: 'Fašizam karakterizira stupanj na kojem pojedinac posve gubi svoju nezavisnost, a država prepoznaje vladajuće skupine kao jedine pravne strane političkog kompromisa'.[10]

Rješenje ekonomske krize centralnim planiranjem totalnog rata konkretno je razotkrilo ono što je Pollock nazivao 'vitalnom važnošću' proučavanja 'može li se državni kapitalizam dovesti pod demokratsku kontrolu'. Tog se istraživanja poduhvatio Institut za vrijeme svog američkog egzila, kada je svoje analize nacizma nastojao prevesti u američke termine hladnoga rata. Danas najbolje pamtimo teoriju i kritiku kulturalne industrije i esej istoga naslova, ali u ono je doba znatno važniji bio svezak sociološkihistraživanja nazvan Autoritarna ličnost, objavljen godine 1950.[11] Svezak je pod Horkheimerovim vodstvom napisala skupina od četiri autora među kojima je i Adorno, a knjiga je pokušaj primjene statističkih metoda sociologije na empirijsko utvrđivanje strukture fašističkog

karaktera. Upotrebljavali su metode ankete kako bi pokazali postojanje ‘novog antropološkog tipa’ čija su svojstva kruta konvencionalnost, podvrgavanje autoritetu, suprotstavljanje svemu subjektivnome, stereotipnost, naglasak na moći i snazi, destruktivnost i cinizam, projekcije nesvjesnih emocionalnih impulsa izvan sebe i pretjerano zanimanje za seksualne skandale. Kao odjek ranijih studija autoriteta, ta su obilježja dovedena u vezu sa strukturom obitelji koju ne obilježava patrijarhalna snaga nego slabost, što rezultira pokušajima da se hini nadmoć nad djecom, koja je zapravo prenesena na društvene institucije.

Autoritarna ličnost predstavlja kulminaciju svjesno oblikovane, interdisciplinarne konstrukcije ideal-tipa: polemičku sliku društvenoga ja koje može voditi i strukturirati različite vrste kritike. Kapacitet usmjeravanja različitih tokova kritike ključna je funkcija tog ideal-tipa, čija važnost nadmašuje statističku metodologiju korištenu u anketama studije. Tako Adornove retoričke i estetičke strategije puni zamah dobivaju tek u suprotnosti s detaljno konstruiranom slikom autoritarne ličnosti. Razmotrimo ovaj citat iz eseja ‘Odanost’ iz godine 1961:

Novine i časopisi radikalne desnice stalno potpiruju zgražanje nad onim što je neprirodno, pretjerano intelektualno, morbidno i dekadentno: znaju oni tko ih čita. Uvidi društvene psihologije u autoritarnu ličnost isu im u prilog. Među osnovnim svojstvima toga tipa su konformizam, poštivanje okamenjene fasade društva i mišljenja, otpor porivima za narušavanjem poretka ili prizivanjem unutrašnjih elemenata nesvjesnog, koji se ne smiju prihvatiti. To neprijateljstvo prema svemu stranome i otuđujućem lakše se može prilagoditi književnome realizmu bilo koje provenijencije, čak i kada se smatra kritičkim ili socijalističkim, nego radovima koji ne potpadaju ni pod jedan politički slogan, ali čija je čista pojavnost

dovoljna da uznemiri čitav sustav krutih koordinata koje upravljaju autoritarnom ličnošću.[12]

Adorno želi pokazati kako brechtovski ili sartreovski politički angažman postupno može upasti u zagrljaj poretka koji označava autoritarnu državu, a koji ništa ne stavlja u pitanje. Razlomljene, enigmatske forme Becketta ili Schönberga tada možemo vidjeti kao politički značajnije od svih poziva na kolektivnu borbu za neki cilj. Okrenuta istodobno protiv slabe unutrašnje ravnoteže zadovoljenog individualizma, kao i protiv moćnijih totalizacija eksploatirajućeg sustava, estetička forma u Adornovoj viziji svojim odbijanjem da lažno razriješi istinska proturječja postaje sila neslaganja. Ovako piše u jednoj od svojih retoričkih fraza: 'Zadaća umjetnosti nije osvijetliti alternative, nego oduprijeti se samom svojom formom tijeku svijeta koji na glave ljudi stalno prislanja pištolj'.[13]

Cilj nije upustiti se u akademsko razmatranje o tome kako je točno Adorno zamislio taj otpor proturječnih formi. Zanimljivije je vidjeti kako usmjerena kritika može pomoći usponu djelotvornog otpora u društvu. Tu je najvidljiviji lik Herberta Marcusea, čija je knjiga *Čovjek jedne dimenzije* iz 1964. godine postala međunarodni hit, osobito u Francuskoj. Studenti su na demonstracijama u svibnju 1968. nosili parole s natpisima 'Marx, Mao, Marcuse'. No to samo pokazuje kako je Marcuse sa svojim izravno revolucionarnim stavom mogao postati neka vrsta amblema za različite kritike autoritarne države, industrijske discipline i masovnih medija. U Francuskoj je Sartre pisao o 'serijaliziranom čovjeku', dok je Cornelius Castoriadis razvio kritiku birokratskog produktivizma. U Americi je biznismen William Whyte još godine 1956. upozoravao protiv 'organizacijskog čovjeka', dok je godine 1961. predsjednik na odlasku Dwight D. Eisenhower govorio o tehnološkim opasnostima 'vojnoindustrijskog kompleksa'. Televizija se proglašavala glavnim alatom propagande kapitalizma, počevši od

knjige Vancea Packarda *Skriveni nagovarači* objavljene u Americi godine 1957, te nastavivši se radikalnije s Barthesovim *Mitologijama* u Francuskoj, a naročito Debordovim *Društvom spektakla*. Ivan Illich i Paul Goodman napadali su školski sustav kao središte društvene indoktrinacije, R. D. Laing i Félix Gauttari zahtijevali su antipsihijatriju, a Henri Lefebvre antiurbanizam, koji su situacionisti ostvarili praksom *dérivea*. U svome *Eseju o oslobođenju*, napisanome odmah nakon '68, Marcuse je išao tako daleko da je govorio o izljevu masovnog nadrealizma - koji se, mislio je, može kombinirati s rastućim rasno određenim lumpenproletarijatom u SAD-u i općom pobunom Trećeg svijeta.

Nije mi namjera sve te subverzivne aktivnosti povezati izravno s Frankfurtskom školom. No, 'veliko odbijanje' krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih bilo je jasno usmjereno na vojnoindustrijske komplekse, na podvrgavanje i radnu disciplinu koju su proizvodili, i na laskanje kulturalne industrije koja je prikrivala te realnosti, a možda iznad svega na egzistencijalne psihosocijalne uvjete 'autoritarne ličnosti'. Toliko je shvatio i desničarski sociolog Samuel Huntington kada je pobune šezdesetih godina opisivao kao 'opći otpor postojećem sustavu autoriteta, javnog i privatnog'.[14] Ali time je ponavljao ono očigledno. U Americi sedamdesetih godina sveprisutni slogan kontrakulture bio je 'Preispituj autoritet'.

Pokušao sam opisati intelektualnu pozadinu pokreta protiv sustava, okrenutog protiv kapitalističkog produktivizma i njegovih učinaka na kulturu i na subjektivitet. Sve je to sažeto izrekao onaj slavni francuski grafit, *On ne peut pas tomber amoureux d'une courbe de croissance* ["Ne možeš se zaljubiti u krivulju rasta"]. U samoj svojoj erotičnosti, taj grafit iz svibnja 1968. pokazivao je ono što još nisam spomenuo, to jest pozitivni sadržaj kritike sustava: želju za jednakošću, društvenim jedinstvom i ukidanjem klasne podjele.

Samoupravljanje i izravna demokracija bile su temeljni zahtjevi studentskih radikala iz ’68. i daleko najopasnije svojstvo njihove ljevičarske ideologije.[15] Kao što je 1973. pisao Jürgen Habermas: ‘Istinska participacija građana u procesima oblikovanja političke volje, tj. supstantivna demokracija, dovest će u svijest proturječje administrativno podruštvljene proizvodnje i nastavka prisvajanja i upotrebe viška vrijednosti u privatne svrhe’.[16] Drugim riječima, povećanje demokratskog uključenja brzo bi ljudima pokazalo gdje leži njihov pravi interes. Ponovno se čini da se s time slaže i Huntington, koji ‘krizu’ naprednih društava opisuje kao ‘višak demokracije’.[17]

Tu bismo se mogli prisjetiti da se zloglasno izvješće Trilateralne komisije iz 1975. godine, u kojem Huntington iznosi tu primjedbu, bavilo upravo porastom ‘nemogućnosti vladanja’ razvijenim društvima nakon društvenih pokreta šezdesetih godina. Mogli bismo se prisjetiti i da je taj bauk ‘nemogućnosti vladanja’ bio ona točka oko je Margaret Thatcher u Engleskoj izgradila uspon ‘konzervativne revolucije’.[18] Drugim riječima, ono što Huntington naziva ‘demokratskim nemirom’ šezdesetih bilo je pozadina na kojoj se pojavila neoliberalna hegemonija. I zato je pitanje koje bih sada želio postaviti sljedeće: kako su postindustrijska društva apsorbirala taj ‘višak demokracije’ pušten s lanca pobunama protiv autoriteta? Ili, drugačije rečeno, kako su šezdesete na kraju dovele do toga da devedesete postanu podnošljive?

Podijeli pa obnovi

‘Nedostaje nam ozbiljna povijest kooptacije, ona koja korporativno razmišljanje shvaća kao nešto što nije isto što i strip’, piše američki povjesničar i kritičar kulture Thomas Frank.[19] U svojoj povijesti

oglašavanja i mode *The Conquest of Cool* on pokušava obnoviti specifične strategije kojima je 'fora' šezdesetih postalo 'hegemonija' devedesetih te je promijenilo kulturalnu industriju temeljenu na zaglupljujućem konformizmu u još moćnije industrije temeljene na obilnoj ponudi 'autentičnosti, individualnosti, različitosti i pobune'. Mnoštvom primjera autor pokazuje kako su želje otpadnika srednje klase šezdesetih godina brzo bivale promijenjene u robne slike i proizvode. Izbjegavajući jednostavnu teoriju manipulacije, Frank zaključuje da je reklamna i modna industrija imala ezistencijalni interes u transformaciji sustava. Rezultat je 'promjena ideologije kojom biznis objašnjava svoju dominaciju nad životom naroda' - a tu promjenu on, doduše usputno, dovodi u vezu s pojmom 'fleksibilne akumulacije' Davida Harveya.[20] Sada treba zaći iza kronike stilističke kooptacije i objasniti odnose između individualnih motivacija, ideoloških opravdanja i složene društvene i tehničke funkcije novog ekonomskog sustava.

Kao početna točka može poslužiti nekoliko dojmljivih primjedbi poslovnih analitičara Piorea i Sabela u knjizi *Druga industrijska podjela* [1984.]. Tu autori govore o *krizi regulacije*, koju 'obilježava spoznaja da postojeće institucije nisu više siguran i djelatan spoj proizvodnje i potrošnje dobara'.[21] Oni lociraju dvije takve krize u povijesti industrijskih društava, a obje su već sagledane kroz prizmu Frankfurtske škole: 'uspon velikih korporacija u kasnom 19. stoljeću, i kejnzijanske države blagostanja tridesetih godina' [str. 5]. Naše je doba svjedok trećoj takvoj krizi: produženoj recesiji sedamdesetih godina, koja je kulminirala naftnim šokovima 1973. i 1979., a kroz cijelo desetljeće bila je praćena endemskim radničkim nemirima. Kriza je uzrokovala institucionalni kolaps fordističkog režima masovne proizvodnje i države blagostanja te je tako udarila temelje za *industrijsku podjelu*, koju autori smještaju na početak osamdesetih godina:

Kratke trenutke u kojima trasa industrijskog razvoja dolazi u pitanje nazivamo industrijskim podjelama. U tim trenucima naizgled sasvim nepovezani društveni sukobi određuju smjer tehnološkog razvoja u sljedećim desetljećima. Premda industrijalci, radnici i intelektualci mogu tek nejasno biti svjesni da se nalaze pred tehnološkim odlukama, akcije koje poduzimaju oblikuju ekonomske institucije nadaleko u budućnost. Industrijske podjele su stoga pozadina ili okvir budućih kriza regulacije. [str. 5]

Temeljeći se na proučavanjima sjeverne Italije, autori opisuju pojavu novog proizvodnog režima zvanog 'fleksibilna specijalizacija', koji opisuju kao 'strategija trajne inovacije: prilagodba beskrajnim promjenama, a ne pokušaj da se promjenom upravlja' [str. 16]. Odbacujući centralno planiranje poslijeratnih godina, ta je nova strategija djelovala preko malih, nezavisnih proizvodnih jedinica koje su upošljavale izučene radne timove s višenamjenskim alatima, koji se oslanjaju na relativno spontane oblike suradnje s drugim takvim timovima kako bi se ubrzano rastućim tržišnim zahtjevima udovoljilo niskim troškovima i velikom brzinom. Te vrste tvrtki kao da se vraćaju na društvene odnose među obrtnicima u ranom devetnaestom stoljeću, prije prve industrijske podjele koja je dovela do uvođenja teške mašinerije i sustava masovne proizvodnje.[22] Ali realnost u sjevernoj Italiji i izvan nje pokazala se još složenijom, i 1984. Piore i Sabel još nisu mogli predvidjeti subjektivnu i organizacijsku važnost koju će donijeti jedan skup proizvoda koji ni na koji način nije povezan s devetnaestim stoljećem: osobni kompjutor i telekomunikacijski uređaji.[23] Bez obzira na to, odnosi koje su utvrdili između krize institucijske regulacije i industrijske podjele mogu nam pomoći da shvatimo ključnu ulogu koju je društveni sukob - i kritika kulture koja je pomogla da dođe u žarište pozornosti - odigrao u oblikovanju organizacijskih oblika i same tehnologije svijeta u kojem živimo.

Koji su to sukobi kompjutore i telekomunikacije učinili najvažnijim proizvodima novog vala ekonomskog rasta koji je počeo nakon recesije sedamdesetih godina? Kako su ti sukobi djelovali na režime rada, upravljanja i potrošnje? Koje su društvene skupine bile integrirane u novu hegemoniju fleksibilnog kapitalizma i kako? Tko je bio odbijen ili nasilno isključen, i kako je to nasilje prikriveno?

Do sada su najcjelovitije odgovore na ta pitanja ponudili Luc Boltanski i Eve Chiapello u knjizi *Novi duh kapitalizma*, objavljenoj 1999. godine.[24] Njihova teza je da svako doba ili 'duh' kapitalizma mora opravdati svoju iracionalnu, prisilnu potrebu za akumulacijom tako što barem djelomično integrira ili 'iskupljuje' kritiku prethodnog razdoblja, ne bi li sustav ponovno postao podnošljiv - barem vlastitim menadžerima. Oni utvrđuju dva glavna izazova kapitalizmu: kritiku eksploatacije, ili ono što oni nazivaju 'društvenom kritikom', koju je tradicionalno razvijao radnički pokret, i kritiku otuđenja ili, kako je nazivaju, 'umjetničku kritiku'. Za umjetničku kritiku objašnjavaju da je tradicionalno bila sporedna, književna pojava, ali je postala znatno važnija s masovnom kulturnom edukacijom koju provode sveučilišta države blagostanja. Boltanski i Chiapello utvrđuju sudbine glavnih društvenih skupina u Francuskoj nakon nemira '68, kada se *critique sociale* udružila s *critique artiste*. Oni pokazuju kako je najorganiziranijoj frakciji radne snage dodijeljen ekonomski dobitak bez premca, premda je kasnija proizvodnja postupno bivala reorganizirana i delokalizirana kako bi se odvijala izvan kontrole sindikata i državne regulacije. No isto su tako pokazali kako je mlada menadžerska klasa u usponu, još na sveučilištu ili na nižim stepenicama poduzetničkog uspjeha, postala glavni vektor umjetničke kritike autoritarnosti i birokratske impersonalnosti. Jaka strana knjige Boltanskoga i Chiapellove jest što su pokazali kako se pojavila organizacijska figura mreže koja je dala čaroban odgovor na antisistemsku kritiku kulture pedesetih i

šezdesetih godina - čaroban odgovor, barem za menadžersku klasu u usponu.

Što je društveno i estetski privlačno u umreženoj organizaciji i proizvodnji? Prvo, pritisak krute autoritarne hijerarhije ublažava se uklanjanjem složenog lanca srednjeg menadžerstva fordističkog poduzetništva i otvaranjem izravnih odnosa među članova mreže. Drugo, mreža može podržavati spontanu komunikaciju, kreativnost i fluidnost odnosa kao činitelje produktivnosti i motivacije, na taj način nadvladavajući otuđenje impersonalnih, racionalnih procedura. Treće, pojačana mobilnost može se tolerirati ili čak zahtijevati, čak toliko da uređaji i alati postaju sve manji ili čak posve mentalni, što omogućava da se rad odvija preko telekomunikacijskih kanala. Četvrto, standardizacija proizvoda, što je bila vidljiva oznaka otuđenja pojedinca u režimu masovne proizvodnje, može se smanjiti oblikovanjem malih ili čak mikro-produkcijskih mreža za stvaranje ograničene serije jedinstvenih objekata ili personaliziranih usluga.[25] Peto, izravnim radom u području kulture koju kodira osobito multimedija, mogu se poticati želje, mogu se stvarati novi proizvodi koji brzo zastarijevaju i postaju suvišni; tako se u isti mah odgovara potražnji potrošača i zaposlenika za značenjem, i rješava dio problema opadajuće potražnje za onom vrstom trajnih potrošnih dobara kakva su proizvodile fordističke tvornice.

Sažimajući sve te prednosti, mogli bismo reći da umrežena organizacija vraća zaposlenom - bolje reći proizvođaču-potrošaču - *vlasništvo* nad sobom, koje je tradicionalna tvrtka nastojala kupiti kao robu radne snage. Umjesto prisilne discipline, novi oblik internalizirane vokacije, 'poziv' na kreativno samoispunjenje kroz svaki novi radni projekt, sada oblikuje i upravlja ponašanjem zaposlenika. Stroga podjela između proizvodnje i potrošnje sada nestaje, a otuđenje se čini nadvladanim kako se pojedinci trude

spojiti radno i slobodno vrijeme.[26] Čak i tvrtka počinje rad vrednovati kvalitativno, kao sferu kreativne aktivnosti, samo-realizacije. 'Čovjek povezivanja' - ili mojim izrazom, 'umreženik' - oslobođen je od izravnoga nadzora i paralizirajućeg otuđenja da bi postao menadžer u svojoj vlastitoj samoispunjavajućoj djelatnosti, tako dugo dok se aktivnost prenosi u ekonomsku razmjenu koja ima vrijednost, što je *sine qua non* za opstanak unutar mreže.

Očito, mladi ljudi iz marketinga i modni dizajneri koje opisuje Thomas Frank mogu pronaći osobni interes u labavljenju hijerarhija. Ali zadovoljavajuće samoposjedovanje i samoupravljanje umreženika ima i ideološku prednost: budući da odgovara zahtjevima iz svibnja '68, ono postaje savršen legitimizirajući argument kapitalističke klase za nastavak uništavanja teških, birokratskih, otuđujućih struktura države blagostanja koje crpe profit, a predstavlja i većinu povijesnih stečevina do kojih su radnici došli kritikom društva. Kooptirajući estetsku kritiku alijenacije, kultura umreženog poduzetništva uspjela je legitimirati postupno isključenje radničkoga pokreta i uništenje društvenih programa. Na taj način - procesom koji Raymond Williams naziva 'selektivnom tradicijom' [27] - pojavila se selektivna, tendenciozna verzija umjetničke kritike kao jedan od temelja nove hegemonije koju su početkom osamdesetih izmislili Reagan i Thatcher, te devedesetih usavršili Clinton i neponovljivi Tony Blair.

Da bi se oporavio od udaraca šezdesetih i sedamdesetih, kapitalizam je morao postati dvostruko fleksibilan, namećući neobavezne radne ugovore i 'delokalizirane' proizvodne lokacije kako bi izbjegao regulaciji države blagostanja, te upotrebljavati taj fragmentirani produkcijski aparat da bi kreirao potrošačko zavođenje i stimulirao karijere, što je bilo potrebno ne bi li se povratila lojalnost potencijalno revolucionarnih menadžera i intelektualnih radnika. Upravo taj dvostruki pomak potiče uspon sustava koji David

Harvey naziva režimom ‘fleksibilne akumulacije’ - a tim se pojmom opisuje ne samo struktura i disciplina novih radnih procesa, nego i oblici i trajanje individualno oblikovanih i brzo zastarjelih proizvoda, kao i onih novih, krhkijih modusa potrošnje koju sustav potiče.[28] Za potrebe suvremene kulturalne kritike, u središtu te transformacije trebamo prepoznati ulogu osobnog kompjutora, koji se zajedno s pripadajućim telekomunikacijskim uređajima sastavlja u visokotehnološkim tvornicama s jeftinom radnom snagom diljem svijeta. Tehnički gledano, zapravo kalkulator, zasnovan na najstrožim načelima poretka, osobni se kompjutor svojom društvenom ulogom pretvorio u uređaj za jezik i sliku: proizvodni instrument, komunikacijski vektor i nezamjenjiv primatelj nematerijalnih dobara i semiotičkih, pa čak i emocionalnih usluga koje danas tvore vodeći sektor ekonomije.[29]

Kompjutor i njegovi priključci istodobno su industrijski i kulturalni alati, koji utjelovljuju kompromis između kontrole i kreativnosti koji je trenutno razriješio kulturalnu krizu do koje je dovela umjetnička kritikom. Sloboda kretanja, koja se može idealizirati figurama nomadizma i lutajuće želje, jedno je od središnjih svojstava tog kompromisa. Prijenosni kompjutor oslobađa izučenoga intelektualnog radnika ili nomadskog menadžera za oblike mobilnosti koji su tjelesni i fantazmatski, istodobno služeći kao prijenosni instrument nadzora nad ‘sezonskim’ radnikom i fragmentiranim proizvodnim procesom; on uspješno minijaturizira pristup preostalim birokratskim funkcijama, istodobno otvarajući privatni kanal i područje virtualnog ili ‘fiktivnog’ kapitala, financijskih tržišta u kojima kao da se višak vrijednosti proizvodi nekom magijom, usprkos gomilajućim znakovima propasti prirodnog okoliša. Na taj način organizacijska paradigma mreže jamči autonomiju koja se može kanalizirati u novu proizvodnu disciplinu, dok menadžment društvenih odnosa na daljinu postaje

ključan faktor, trajno otvoren za dvostruku interpretaciju. Prepoznati tu uzvišenu ambivalentnost umreženog kompjutora - to jest, način na koji su njegovi komunikativni i kreativni potencijal pretvoreni u temelj ideologije koja maskira njegove funkcije daljinskog upravljanja - znači prepoznati bit i krhkost hegemonijskog kompromisa na kojem je izgrađen fleksibilni akumulacijski režim globalnog kapitalizma.

Geografska raspršenost i globalno koordiniranje proizvodnje, vremenski optimizirana proizvodnja i sustavi kontejnerske isporuke, općenito ubrzanje potrošačkih ciklusa i bijeg prenagomilanog kapitala u munjevitu financijsku sferu, čije se kretanje potiče jednako brzom evolucijom globalnih medija, a u njoj se i odražava: to su neka od glavnih svojstava režima fleksibilne akumulacije kako se razvijao od kraja sedamdesetih godina. David Harvey kvintesencijalno marksistički u transnacionalnom ponovnom ulaganju kapitala vidi reakciju na borbu radničke klase, koja sve više nastojai ograničiti razinu eksploatacije prirodnih izvora i radne snage koja je moguća na prostoru nacionalne regulacije. Slično razmišljaju i Piore i Sabel kada tvrde da 'društveni sukobi naoko posve nepovezanih obilježja određuju tok tehnološkog razvoja' u trenutku industrijske podjele. No, iako oni, čini se, ne uviđaju punu ambivalentnost ideal-tipa koji opisuju, ipak nam upravo primarno analitička podjela pokreta otpora šezdesetih godina Luca Boltanskoga i Eve Chiapello, na umjetničku i društvenu kritiku, omogućava da shvatimo kako se specifične dispozicije i organizacijske strukture fleksibilne ličnosti počinju kristalizirati od sredine osamdesetih do danas, kako bi dovršile kapitalistički oporavak od demokratskih nemira šezdesetih godina.

Pod novom dominacijom

Ako inzistiram na *društvenoj formi* koju tijekom ponovnog ulaganja kapitala nakon recesije sedamdesetih godina zauzimaju kompjutori i telekomunikacije, to činim zbog središnje uloge tih tehnologija i različitih načina njihove *upotrebe* u pojavi globalne informacijske ekonomije današnjice. Opisujući najnaprednije stanje te ekonomije, Manuel Castells piše da su 'proizvodi nove industrije informacijske tehnologije uređaji za obradu informacija ili sama obrada informacija'.[30] Tako naznačuje način na koji kulturalne ekspresije, prekodirane i obrađene kao multimedija, mogu ući u petlju dodavanja vrijednosti digitaliziranih komunikacija. Štoviše, on vjeruje da one to *moraju* učiniti: 'Sve druge poruke se reduciraju na individualnu imaginaciju ili na sve više marginalizirane subkulture licem-u-lice'.[31] No, Castells je uvjete ulaska sklon vidjeti kao primarno tehnološke, a da nije razvio shvaćanje da tehnologiju oblikuju upravo modeli društvenih, političkih i kulturalnih odnosa. On zamišlja subjektivno i kolektivno djelovanje u terminima primarnog odabira ili odbijanja mreže, nakon čega slijede manje ili više prohodne staze unutar ili izvan dominantnog sustava. Mreža po sebi nije forma, nego sudbina. Nikakva promjena sustava ne dolazi u obzir.

Za razliku od toga, kompjutori i telekomunikacije u kritičkom se pristupu smatraju specifičnim, podatnim konfiguracijama unutar šireg okvira koji Michel Foucault naziva 'tehnologijama vladanja'. Foucault definira te tehnologije vladanja [ili općenitije, '*gouvernementalité*', mogućnost vladanja] kao 'čitav skup praksi kojima se konstituiraju, definiraju, organiziraju i instrumentaliziraju strategije koje pojedinci u svojoj slobodi mogu imati jedni prema drugima.[32] U pitanju je definicija razine sputavanja, koja se širi izvan onoga što je Foucault smatrao slobodom - otvorenim poljem odnosa moći između pojedinaca, u kojima svatko pokušava 'vladati vladanjem drugih', strategijama koje se uvijek mogu obrnuti - ali

još ne dosežu razinu dominacije, u kojoj su odnosi moći posve imobilizirani, na primjer tjelesnim sputavanjem. Tehnologije vladanja postoje neposredno *ispod* te razine dominacije: one su suptilniji oblik kolektivnog kanaliziranja, prikladne vladavini demokratskih društava u kojima pojedinci uživaju temeljne slobode i obično odbacuju svako očigledno nametanje autoriteta.

Jasno je da je kriza 'nemogućnosti vladanja', koju oplakuju Huntington, Thatcher i ostali neokonzervativci sredinom sedamdesetih godina, svoje 'razrješenje' mogla pronaći samo uvođenjem novih tehnologija vladanja te određivanjem novih modela društvenih odnosa; i postalo je prilično hitno vidjeti kako točno te relacijske tehnologije funkcioniraju. Krenimo sasvim doslovno od hardvera: od uvođenja telematike, tu je vidljiv nevjerojatan uspon praksi nadziranja. Ono postaje opće mjesto na svakom prijelazu - državnoj granici, blagajni, podzemnoj željeznici, bolničkoj recepciji, prijavi za kredit, komercijalnoj web stranici - imati svoj osobni identifikator [ili čak tjelesni dio: otisak prsta ili ruke, shemu mrežnice, DNK] koji se uspoređuje s podacima u udaljenoj bazi podataka, čime se određuje hoće li prijelaz biti dopušten. To se javlja kao izravna, ponekad čak autoritarna kontrola. No kao što primjećuje David Lyon, 'svako širenje nadzora javlja se s obrazloženjem da će ga, htjeli mi to ili ne, prihvatiti oni čijim podacima i osobnim informacijama barata sustav'.[33] Najuvjerljivije opravdanje je povećana sigurnost [od krađe ili napada] i analiza rizika različitih osiguravatelja koji zahtijevaju osobne podatke da bi potpisali ugovore. Ti i drugi argumenti dovode do pounutrenja imperativa nadziranja, pa ljudi dragovoljno daju svoje podatke udaljenim promatračima. No, taj primjer dobrovoljne podvrgnutosti postupcima nadziranja samo je vrh ledenog brijega. Moćniji i politički imobilizirajući oblici

samokontrole javljaju se u odnosu pojedinca prema tržištu rada, osobito kada taj rad podrazumijeva obradu kulturalnih informacija.

Rad za plaću, bilo da se obavlja na radnom mjestu ili na udaljenoj, telematski povezanoj lokaciji, očito se može nadgledati kako bi se provjerilo podvrgavanje pravilima [kamere za nadzor, telefonske provjere, brojači pritisaka na tipke, bedževi koji emitiraju radio signale itd.]. S druge strane, slobodna radna snaga ponuđena na tržištu može se jednostavno odbiti ako se pojavi bilo kakva neregularnost, bilo u proizvodu bilo u uvjetima isporuke. Pounutren samonadzor postaje vitalna nužnost za free-lancera. Kulturalni proizvođači u tome nisu iznimka, oni na prodaju nude čak i svoje unutrašnje ja: u svim osim u najvišim oblicima umjetničkog izražavanja suptilni oblici autocenzure postaju pravilo, barem u odnosu na primarno tržište.[34] No, dublji i možda opasniji učinci nastaju upisivanjem kulturalnih, umjetničkih i etičkih ideala, nekoć vrednovanih zbog svoje trajnosti, u brzo promjenjive cikluse kapitalističke valorizacije i zastarijevanja. Među obrađivačima informacija kulturalne ekonomije - uključujući bezbroj kategorija osoblja u medijskoj proizvodnji, dizajnu i performansu uživo, a šireći se i na različite oblike pružanja savjetodavnih usluga, terapije, edukacije itd. - depolitizirajući cinizam je raširenij nego autocenzura. Paolo Virno to opisuje ovako:

U temelju suvremenog cinizma leži činjenica da muškarci i žene uče na iskustvu pravila, a ne 'činjenica'... Međutim, naučiti pravila znači i prepoznati njihovu neutemeljenost i konvencionalnost. Više nismo jednostavno umetnuti u jednu, unaprijed definiranu 'igru' u kojoj sudjelujemo s istinskim uvjerenjem. Sada smo suočeni s nekoliko različitih 'igara', od kojih je svaka posve lišena ikakve očevidnosti i ozbiljnosti, već je samo poprište neposrednog samopotvrđivanja - potvrđivanja koje je to brutalnije, arogantnije i

ciničnije što više mi bez ikakvih iluzija, sa savršenom predanošću trenutku, primjenjujemo upravo ona pravila čiju smo konvencionalnost i zamjenjivost spoznali.[35]

Godine 1979. Jean-François Lyotard je opisao jezične igre kao novonastajuću arenu proizvodnje vrijednosti u kapitalističkim društvima koja nude kompjutorizirani pristup znanju, prime čemu nije važno primarno istraživanje nego transformacijski 'pomaci' unutar arbitrarnog semantičkog polja.[36] Tim lingvističkim obratom ekonomije, nepredvidljive semiotičke transformacije Mallarméva 'bacanja kocke' postaju kompetitivna društveno kockarska igra, kao na burzi opterećenoj insajderskim špekulacijama, gdje je slučajnost drugo ime za činjenicu da ne znamo tko zaista manipulira pravilima. Tu je cinizam istodobno uzrok i uvjet neograničenog oportunizma igrača. Kako primjećuje Virno: "Oportunist se suočava s protokom međusobno zamjenjivih mogućnosti, pokušava ih što više držati otvorenima, okreće se onoj najbližoj i nepredvidljivo skače s jedne na drugu." Virno nastavlja: "Kompjutor, na primjer, nije sredstvo za jednoznačan cilj, nego premisa sukcesivnih 'oportunističkih' elaboracija rada. Oportunizam se cijeni kao nezamjenjiv resurs kad god je konkretan proces rada prožet difuznom 'komunikacijskom akcijom'... kompjutorski metež zahtijeva 'sposobne ljude', spremne oportuno ugrabiti svaku priliku koja im se pruži".[37]

Naravno, pravi oportunist pristaje na novu prednost u svakoj novoj jezičnoj igri, pa i političkoj. Politika propada u fleksibilnost i brze prevrate tržišnih odnosa. I to je značenje Virnove ironične opaske o Habermasovoj teoriji komunikativnog djelovanja. U svojoj analizi krize legitimnosti demokracije, Habermas je primijetio da pristanak u demokratskim društvima u osnovi počiva na uvjerenju svakog građanina, da se, ako posumnja, uvijek može uvjeriti detaljnim uvidom u argumente. 'Prihvaćanje odluka bez razloga može postati

rutinom, to jest, spremnost na apsolutno pristajanje može se proizvoditi u bilo kojem željenom opsegu tek onda kad motivi za djelovanje više nisu pod nadzorom normi koje zahtijevaju ovjeru, i ako sustavi ličnosti svoju jedinstvenost više ne moraju tražiti u sustavima interpretacije kojima se osigurava identitet.'[38] Ono što je za Habermasa 1973. bila društvena znanstvena fantastika, za Virna početkom devedesetih postaje realnost: sustavi ličnosti bez ikakvih aspiracija na subjektivnu istinu, bez ikakve potrebe za sigurnim procesima kolektivne interpretacije. I što je još gore, ta realnost se konstruirala u iskrivljenim oblicima poziva radikalne talijanske ljevice za autonomnim statusom rada.

Stvar postaje jasna: opisati nematerijalnog radnika, 'proizvođača-potrošača' ili umreženika kao *fleksibilnu ličnost* znači opisati novi oblik otuđenja, ne otuđenja od vitalne energije i vrludavih želja o kojima se egzaltirano govorilo šezdesetih godina, nego otuđenja od političkog društva, koje u demokratskom smislu nije profitabilan posao i ne može se beskrajno reciklirati u proizvodnji slika i osjećaja. Konfiguracija fleksibilne ličnosti je nov oblik društvene kontrole, u kojem važnu ulogu ima kultura. To je iskrivljeni oblik umjetničkog revolta protiv autoritarnosti i standardizacije: skup praksi i tehnika koje 'konstituiraju, definiraju, organiziraju i instrumentaliziraju' revolucionarne energije koje su se šezdesetih pojavile u zapadnim društvima i neko se vrijeme činilo da mogu transformirati društvene odnose.

Pojam fleksibilne ličnosti, tj. subjektivnosti kakvu modelira i kanalizira suvremeni kapitalizam, može se izoštriti i produbiti pogledamo li izvan Francuske i preko obzora menadžerske klase u usponu na sudbinu druge skupine protorevolucionarnih društvenih aktera, rasno definiranog lumpenproletarijata u Americi, od kojeg je potekla moćna emancipatorska snaga pokreta crnaca, chicanosa i američkih Indijanaca šezdesetih, nakon koje je uslijedilo mnoštvo

grupnih identiteta. Tu, u jednoj od točaka u kojoj se kapitalističkome sustavu postavila stvarna prijetnja, dijalektika integracije i isključenja postaje vidljivija i okrutnija. S jedne strane se oblikovanje identiteta ohrabruje stilističkim izvorima za postvarenu kulturnu proizvodnju, s učinkom udaljavanja pitanja od društvenih antagonizama. Tako, na primjer, ublažavajući diskursi kasnih kulturalnih studija, fokusirajući se na medije zabave, izvrsno skreću pozornosti s ozbiljnog sukob koji se počeo rađati na američkim sveučilištima početkom devedesetih, kada se pojavio pokret za stvaranje narativa za emancipaciju manjina, kao što je *Ja, Rigoberta Menchú*, dio tzv. 'književnog kanona'. Upotrebom golemih sredstava koncentriranih od strane glavnih komercijalnih medija - televizije, kinematografije, pop-glazbe - regionalne kulture i subkulture se sempliraju i rekodiraju u oblik proizvoda te se svojim prvotnim tvorcima vraćaju preko neizmjerno većeg i profitabilnijeg svjetskog tržišta.[39] Lokalne razlike recepcije se tumače kao dokaz otvorene, univerzalne strukture globalnih proizvoda. Korporacijska i državna hijerarhija otvorena je velikom broju subjekata nebijelaca, ako su voljni igrati igru uprave. To je nužan uvjet legitimnosti transnacionalne vladavine. No, svaki put kad oblikovanje identiteta postane problematično i izgleda kao moguća prijetnja urbanoj, regionalnoj ili geopolitičkoj ravnoteži - tu osobito mislim na arapski svijet, ali isto tako i na Balkan - tada ono što Boris Buden naziva 'kulturnim dodirom' djeluje vrlo različito i oblikuje etnički identitet ne kao komercijalno zlato, nego kao označitelj regresivne, 'plemenske' autoritarnosti koja se legitimno može potisnuti. Tu knjiga *Imperij* sadrži ključnu lekciju: u središtu transnacionalne vladavine nije izbjegavanje, nego stimulacija i upravljanje lokalnim sukobima.[40] Zapravo se samim Sjedinjenim Američkim Državama upravlja na taj način, u stanju trajnog građanskog rata niskog intenziteta. Etnički sukobi koji troše oružje, koji se mohu držati pod nadzorom, savršeno su zrnje

za mlin kapitalističkog imperija. A realnost terorizma nudi savršenu priliku za pojačanje funkcija nadzora - s punim pristankom većine građana.

S tim posljednjim razmatranjima očito smo promijenili razmjere, prešli s psihosocijalnoga na geopolitičko. No, da bi ideal-tip funkcionirao ispravno, ne smijemo zaboraviti očvrsnuli politički i ekonomski okvir unutar kojeg se razvija fleksibilna ličnost. Piore i Sabel ističu da je ono što nazivaju 'fleksibilnom specijalizacijom' samo jedna strana reakcije na krizu regulacije i recesiju sedamdesetih godina. Druga strategija je globalna. Ona 'teži proširenju modela masovne proizvodnje. To čini tako što povezuje sredstva za proizvodnju i tržišta razvijenih zemalja sa zemljama Trećeg svijeta koje se najbrže razvijaju. Ta se reakcija svodi na korištenje korporacije [koja je sada multinacionalni entitet] za stabiliziranje tržišta u svijetu u kojem oblici suradnje među državama više ne mogu obaviti taj posao'.[41] Transnacionalna korporacija, kojom upravlja financijsko tržište uz podršku vojne sile i zakonske arhitekture zemalja G-7, preuzela je ekonomsku vladavinu svijetom od prijašnjih kolonijalno-imperijalističkih struktura. Ona nije instalirala 'multinacionalni kejnzijanizam' koji su Piore i Sabel smatrali mogućim - aranžman koji bi uključio regulacijske mehanizme s ciljem osiguranja potražnje potrošača diljem svijeta - nego sustav grabežljivog investiranja, proračunatog u svrhu maksimalnog povrata ulaganja, u kojem makroekonomska regulacija funkcionira samo da bi osigurala minimalnu inflaciju, bescarinske zone i nisku cijenu radne snage. 'Vojnoindustrijski kompleks', osuđivan kao vrh moći u danima autoritarne ličnosti, potisnut je onime što danas zovemo 'kompleks Wall Streeta i ministarsta financija' - 'moćna elita *à la* C. Wright Mills, definitivno umrežavanje vrhunskih stručnjaka-istomišljenika u tim institucijama - među kojima su najprominentnije Wall Street,

Ministarstvo financija i Ministarstvo obrane SAD, Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka.[42]

Kakav radni režim proizvodi to transnacionalno umrežavanje među elitom moćnika? Dana 13. lipnja 2001. u novinama smo mogli pročitati da je velik pad u prodaji kompjutora pokrenuo otpuštanje 10% radne snage tvrtke Compaq i 5% tvrtke Hewlett Packard - 7000 odnosno 4700 radnih mjesta diljem svijeta. U toj situaciji je korporacija Dell izvukla konkurentnu prednost od svoje prilagodljive radne snage. 'Roboti jednostavno nisu dovoljno fleksibilni, a svaki je kompjutor jedinstven', objasnio je predsjednik Della u Evropi.[43] Optimiziranim procesima proizvodnje Dell može smjesta prebroditi pad tržišnih cijena komponenata jer nema starih proizvoda u skladištima, a pritom ne mora plaćati besposlene ruke redovitog osmosatnog radnog dana kada posla nema. Zato je već ugrabio prvo mjesto od Compaqa, i još mu nije dosta. 'To će biti poput Bosne', likovao je jedan viši menadžer, 'uzeti taj dio tržišta je životna prilika'.

Takvo bezobzirno uživanje koje se zasniva na izrabljivanju i isključivanju postalo je posve tipično - primjer oportunizma i cinizma koju fleksibilna ličnost tolerira.[44] No, jesmo li baš to očekivali od kritike autoriteta šezdesetih godina?

Zaključak

Predstavljajući se kao predstavnik WTO-a, provokator iz skupine poznate kao Yes Men nedavno je prihvatio poziv da izlaže na konferenciji 'Tekstili budućnosti' u Tampereu u Finskoj. S gledišta povijesti i budućnosti, Hank Hardy Unruh objasnio je da se neugodni događaj kao što je američki Građanski rat nikada nije morao dogoditi: robovi koji su brali pamuk na Jugu na kraju bi

morali biti oslobođeni zbog tržišnih zakona. Hranjenje, odijevanje, smještaj i čuvanje robova u zemlji kao što je Engleska bilo bi danas apsurdno skupo, tvrdio je, u usporedbi s plaćama u zemlji kao što je Gabon, gdje je cijena hrane, odjeće i smještaja minimalna, a još je bolje to što je cijena nadzora ravna nuli, jer su radnici slobodni. No, upozorio je da je upotreba radne snage iz dalekih zemalja već iskušana u državama kao što je Indija: ekran njegove prezentacije u PowerPointu prikazao je snimke pobune protiv britanske vlasti. Da bi spriječio sličnu gandijevsku pobunu radnika u tkaonicama pamuka i težnju za lokalnom samodostatnošću, WTO ima tekstilno rješenje.

U tom se trenutku pred publikom pojavio asistent koji je strgnuo poslovno odijelo s g. Unruha i otkrio blještavo, zlatno, usko odijelo uz tijelo, opremljeno metar dugačkim falusom na napuhavanje koji je iznenada iskočio iz područja prepona i zaplesao kao da je živ. Animirana grafika PowerPointa prikazala je slično odjevenog muškarca opremljenog za tropsku plažu: to je menadžersko odijelo za razonodu, objasnio je Unruh, smišljeno tako da prenosi ugodne informacije usađenim tjelesnim čipovima kada je u udaljenoj tvornici sve kako treba. No, u završetku izbočine skrivao se televizijski monitor, s telematskom kontrolnom pločom koja menadžeru omogućava da intervenira uvijek kada neugodna informacija najavljuje početak nevolje. 'To je ud za vizualizaciju zaposlenika, trenutno primjenjiv uređaj koji se nosi oko pasa i ostavlja ruke slobodnima, što menadžeru omogućava da ih izravno vidi i primi sve važne podatke o njima', nastavio je Unruh,[45] dok je publika pljeskala i zviždala.

Tom apsurdnom parodijom skupina Yes Men, arhetipska figura spremnosti našeg društva na suglasnost, izrazila je svaki detalj modernog režima nadzora i potrošnje. Tko bi mogao zamisliti bolju sliku stilski svjesnog, tehnološki opremljenog, nomadskog i

hedonističkog modernog menadžera, izravno povezanog s protokom informacija, koji može odgovoriti na svaku fluktuaciju, a istodobno uživa u vlastitom životu - koji bogato profitira od svojih burzovnih opcija, uvijek lebdi između posla i odmora, s neograničenim užitkom i kontrolom tehnike nadohvat ruku? U skladu sa svojom etikom tolerancije, korporativnoj se publici svidjela tkanina, tehnologija i cijela šala, barem dok čitava konferencija nije bila sljedećeg dana ismijana u novinama. Jesu li makar trepnuli dok su slike radnika - petnaestogodišnjih Azijatkinja na podu tvornice, djece zgrčene na plugovima - brzo bljeskale na ekranu PowerPointa?

***

Fleksibilna ličnost predstavlja suvremeni oblik mogućnosti vladavine, pounutren i kulturaliziran obrazac 'meke' prisile koja se svejedno može dovesti u izravnu vezu s čvrstim podacima o uvjetima rada, postupcima birokracije i policije, graničnim politikama i vojnim intervencijama. Sada kada su tipične karakteristike tog mentaliteta - i te 'kulture-ideologije'[46] - izašle na svjetlo dana, posljednji je čas da *sami* interveniramo, kao intelektualci i kao građani. Proučavanje modela prisile, koje pridonosi namjerno prenaglašenog slici ideal-tipa, jedan je način da proizvodnja akademskog znanja pospješi rastući val demokratskog nezadovoljstva. Razmatranje te 'nematerijalne' ili 'estetske' proizvodnje posebno će dobiti tom obnovljenom radikalno negativnom kritikom. Oni koji se dive Frankfurtskoj školi ili, bliže nama, radu Michela Foucaulta, teško mogu odbiti izazov da se njihove analize osuvremene, u trenutku kada novi sustav i stil dominacije poprima kristalno jasne obrise.

Unatoč tome, očito je da sam opis sustava dominacije, ma koliko bio precizan i znanstveno utemeljen, nikada neće biti dostatan da se

sustav razbije. A model mogućnosti vladavine sa svim svojim značenjima lako pada u beskonačnu introspekciju, koju bi bilo bolje zaobići. Vremenski razvoj kritičke teorije ima veze s mogućnošću odbijanja jedne vrlo artikulirane i djelotvorne ideologije koja je integrirala i neutralizirala određeni broj prijašnjih alternativnih prijedloga. Ali važno je izbjeći zamku u koju je, čini se, upala Frankfurtska škola: slijepu ulicu kritike koja toliko totalizira da ne ostavlja nijedan izlaz, osim kroz pretjerano sofisticiranu, kontemplativnu i krajnje elitističku estetiku. Kritika danas mora ostati u cijelosti javnom praksom, koja se bavi komunikacijskim djelovanjem, štoviše, komunikacijskim aktivizmom: re-kreacija opozicijske kulture u oblicima specijalno oblikovanima kako bi se oduprli neizbježnim pokušajima da je se kooptira.[47] Figura fleksibilne ličnosti može se javno ismijati, satirizirati, institucije njezine potpore mogu se napasti na političkoj ili ekonomskoj osnovi, njezina se obilježja mogu javno pokazati u kulturnoj i umjetničkoj proizvodnji, njezino opisivanje i traganje za alternativama mogu se shvatiti ne kao još jedna akademska industrija - i još jedan potencijalni lokus nematerijalnog produktivizma - nego kao prilika da pomognemo da se stvore novi oblici intelektualne solidarnosti, jedan kolektivni projekt za bolje društvo. Kada se izvede u perspektivi društvene transformacije, vježba negativne kritike može imati moćnu subjektivizirajuću moć, njome se možemo oblikovati kroz zahtjeve zajedničkog poduhvata.[48]

Fleksibilna ličnost nije sudbina. I usprkos ideologijama rezignacije, usprkos tegobnim realnostima vladajućih struktura u našim društvima nadzora, ništa ne sprečava sofisticirane oblike kritičkog znanja, razrađene u osobitoj temporalnosti sveučilišta, da se izravno povežu s novim i složenim, krajnje sofisticiranim oblicima neslaganja koji se pojavljuju na ulicama. U tom procesu,

‘umjetnička kritika’ ponovno se može pridružiti odbijanju eksploatacije. A upravo smo taj tip križanja vidjeli u velikom rasponu pokreta koji se suprotstavljaju planovima neoliberalne globalizacije.[49]

Razvoj opozicijske ‘škole’ sada se može proširiti na neizmjerno veće područje. Komunikacijska infrastruktura djelomično se eksternalizirala u osobnim računalima, a znatan ‘kapital znanja’ pomaknuo se od škola i sveučilišta države blagostanja k tijelima i umovima nematerijalnih radnika: ta dobra mogu prisvojiti svi koji su voljni jednostavno upotrebljavati ono što već jest naše, i preuzeti rizik političke autonomije i demokratskog neslaganja. Povijest radikalno demokratskih pokreta može se istražiti i produbiti, a ciljevi i procesi sadašnjeg pokreta postati eksplicitni i iznijeti se na javnu raspravu.

Taj program jest ambiciozan. Ali alternativa, ako vam je to draže, je jednostavno nastaviti igrati tuđu igru - lebdjeti negdje između posla i odmora, s pogledom na najnovije informacije, s prstima na kontrolama. Još jednom baciti namještene kocke, pa još jednom...

Ovaj je esej prvotno predstavljen na simpoziju ‘Kulturni dodir’, koji su u lipnju 2001 u Kunstlerhausu u Beču organizirali Boris Buden, Stefan Novotny i škola za teorijsku politiku.

iz Brian Holmes: Hieroglyphs of the Future / Hijeroglifi budućnosti [WHW & ARkzin, 2003]

---

[1] Svjetski socijalni forum, prvi put održan u Porto Alegreu u siječnju 2001, simboličan je za okretanje leđa neoklasičnoj

ekonomiji, odnosno ekonomiji 'orijentirane na ponudu'. Još jedan moćan simbol može se pronaći u optužbama koje je ekonomist Joseph Stiglitz uputio Svjetskoj banci, svom prijašnjem poslodavcu, i još važnije, MMF-u, glavnom transnacionalnom organu neoklasične doktrine.

[2] Kratku povijest kulturalnih studija kao pokreta narodnog obrazovanja, a zatim i teoretsko razmatranje njegovih izvora i potencijala, vidi u Raymond Williams, "The Future of Cultural Studies" i "The Uses of Cultural Theory", oba članka u *The Politics of Modernism* [Verso, London 1989].

[3] Vidi Stuart Hall i Tony Jefferson, et. al., *Resistance through Rituals* [Routledge, London 1993, 1. izdanje 1975], posebno "teorijski pregled" knjige, str. 9-74.

[4] Obrat postaje očit u L. Grossberg et. al., ur., *Cultural Studies* [Routledge, New York: 1992], antologiji koja obilježava obuhvatan izvoz kulturalnih studija na američko akademsko tržište.

[5] Metodološki pojam idealnog tipa razvio je Max Weber, posebno u djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma*; kao što ćemo vidjeti, Frankfurtska škola preuzela ga je kao polemičku metaforu pedesetih godina.

[6] Martin Jay, *The Dialectical Imagination* [University of California Press, Berkeley 1996/1. izd., 1973], str. 116.

[7] Herbert Marcuse, "Some Social Implications of Modern Technology," u A. Arato i E. Gebhardt, ur., *The Essential Frankfurt School Reader* [Continuum, New York 1988], str. 143, 158.

[8] Pojam "državni kapitalizam" poznatiji nam je kao osuda lažnog ili propalog komunizma u staljinističkom Sovjetskom Savezu, npr.

u Tony Cliff, *State Capitalism in Russia* [Pluto Press, London 1974]; no, taj pojam, kako ga je razvila Frankfurtska škola, primjenjivao se, uz varijacije, na sve ekonomije s centralnim planiranjem koje su se pojavile nakon ekonomske krize 1929. godine.

[9] Friedrich Pollock, "State Capitalism: Its Possibilities and Limitations" [1941], u *The Essential Frankfurt School Reader*, op. cit., str. 78.

[10] Otto Kirchheimer, "Changes in the Structure of Political Compromise" [1941], u *ibid*., str. 70.

[11] T.W. Adorno et. al., *The Authoritarian Personality* [Harper, New york 1950]

[12] T.W. Adorno, "Commitment" [1962], u *The Essential Frankfurt School Reader*, op. cit. str. 303.

[13] *Ibid*., str. 304.

[14] M. Crozier, S. Huntington, J. Watanabi, *The Crisis of Democracy* [Trilateral Commission, 1975], str. 74.

[15] Riječima pariških *enragés*: "Koje su bitne značajke moći vijećâ? Rastakanje sve vanjske moći - Izravna i potpuna demokracija - Praktično ujedinjenje odlučivanja i izvršavanja - Delegati koje u svakom trenutku mogu opozvati oni koji su ih ovlastili - Ukidanje hijerarhije i nezavisnih specijalizacija - Svjesno upravljanje i preobrazba svih uvjeta oslobođenog života - Permanentno kreativno sudjelovanje masa - Internacionalističko širenje i koordinacija. Današnji zahtjevi nisu ništa manje od toga. Samoupravljanje nije ništa manje od toga." Iz obavijesti od 30. svibnja 1968., potpisanog ENRAGÉS-SITUATIONIST INTERNATIONAL

COMMITTEE, COUNCIL FOR MAINTAINING THE OCCUPATIONS, dostupne na Internetu na siteu Kena Knabba <www.slip.net/~knabb/SI/May68docs.htm.>

[16] Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis* [Beacon Press, Boston 1975/prvo njemačko izdanje 1973], str. 36.

[17] *The Crisis of Democracy*, op. cit., str. 113.

[18] Izvore "konzervativne revolucije" opisuje Keith Dixon u izvrsnoj knjizi *Les évangélistes du marché* [Raisons d'agir, Paris 1998].

[19] Thomas Frank, The Conquest of Cool [The University of Chicago Press, Chicago 1997], str. 8.

[20] Thomas Frank, *ibid*., str. 229; reference na Harveya su na str. 25 i 233.

[21] Michael J. Piore i Charles F. Sabel, *The Second Industrial Divide* [Basic Books, New York 1984], str. 4.

[22] Istraživanje nadahnuto industrijskim inovacijama u sjevernoj Italiji prožeto je kulturalističkim ili "institucionalnim" teorijama, tvrdeći da oblici ekonomske organizacije izrastaju iz sveobuhvatnih društvenih struktura, često definiranih s obzirom na predmodernu tradiciju. Takve reference dovode u zabludu. Kako piše Antonio Negri: "Nije sjećanje na bivše vrste rada ono što navodi preeksploatirane radnike golemih tejlorističkih industrija da prvo udvostruče zaposlenost, zatim odu na crnu burzu, pa na decentralizirani rad i poduzetničku inicijativu, nego borba protiv ritma koji nameće šef u tvornici i borba protiv sindikata... Samo na temelju 'odbijanja rada' kao pokretačkoj sili u tom bijegu od tvornice možemo shvatiti određene značajke koje je na početku

imao decentralizirani rad." M. Lazarrato, Y. Moulier-Boutang, A. Negri, G. Santilli, *Des entreprises pas comme les autres: Benetton en Italie et Le Sentier _ Paris* [Publisud, 1993], str. 46.

[23] Dakako, Piore i Sabel shvatili su važnost programirljivih proizvodnih alata u fleksibilnoj proizvodnji [cf. *The Second Industrial Divide*, op. cit., str. 26-20]. Općenitije, oni napominju da "fasciniranost kompjutorom - dokumentirana u etnografskim studijama - jest u tome da ga korisnik prilagodi svojim potrebama i navikama mišljenja" [*ibid*., str. 261]; no, oni nisu predvidjeli koliko daleko će to ići, tj. koliko velik dio nove ekonomije će se temeljiti na toj fasciniranosti.

[24] Luc Boltanski i Eve Chiapello, *Le Nouvel esprit du capitalisme* [Gallimard, Paris 1999]; za ono što slijedi, cf. posebno str. 208-85. Autori se služe veberovskom metodologijom kako bi predložili nov idealni tip kapitalističkog poduzetnika, "čovjeka povezivanja". Oni ne povezuju sistematski taj ideal-tip s novim sociopolitičkim poretkom i načinom proizvodnje/potrošnje niti shvaćaju punu dvosmislenost određenu izvorima fleksibilnog tipa u razdoblju oko 1968., ali daju izvrstan opis ideologije koja se pojavila kako bi neutralizirala tu dvosmislenost.

[25] Andrea Branzi, jedan od sjevernotalijanskih dizajnera koji su predvodili taj prijelaz i teoretizirali o njemu, razlikuje "homogeni metropolis" industrijskog dizajna masovne proizvodnje i ono što naziva "hibridnim metropolisom, rođenim u krizi klasične modernosti i racionalizma, koji otkriva specijalizirane segmente tržišta, robotizaciju proizvodnog procesa, diverzifikaciju serija i etničke i kulturalne manjine." "The Poetics of Balance: Interview with Andrea Branzi," u: F. Burkhardt i C. Morozzi, *Andrea Branzi* [Editions Dis-Voir, Paris, bez datuma], str. 45.

[26] U *L'individu incertain* [Hachette, Paris 1999, 1. izd. 1995], sociolog Alain Ehrenberg navodi da poslijeratni režim potrošnje "karakterizira pasivni promatrač fasciniran [televizijskim] ekranom, a dominantna kritika obilježena je modelom alijenacije." On potom povezuje pozitivne konotacije kompjutorskog terminala naših dana s "modelom komunikacije koji potiče razmjenu između pojedinaca oblikovanu temama aktivnosti i odnosâ, samorealizacijom kao dominantnim stereotipom potrošnje" [str. 240]. Uočljiv je manjak kritike u drugom modelu.

[27] Izraz "selektivna tradicija" potječe iz eseja "When was Modernism?" u: Raymond Williams, *The Politics of Modernism*, op. cit.; taj tekst i onaj koji slijedi tvore vjerojatno najdublje Williamsovo promišljanje o kapitalističkom otuđenju u povijesnom razvoju estetskih formi.

[28] David Harvey, *The Condition of Postmodernity* [Blackwell, Oxford 1990], str. 141-48.

[29] U tekstu "Immaterial Labor", Maurizio Lazarrato predlaže pojam estetske proizvodnje: "Pokušavajući shvatiti proces oblikovanja društvene komunikacije i njezina podvrgavanja 'ekonomskom', korisnije je poslužiti se, ne 'materijalnim' modelom proizvodnje nego estetskim, koji uključuje autora, reprodukciju i recepciju... 'Autor' mora izgubiti svoju individualnu dimenziju i pretvoriti se u proces industrijski organizirane proizvodnje [s podjelom rada, ulaganjima, narudžbama i tako dalje], 'reprodukcija' postaje masovna reprodukcija, organizirana u skladu s imperativima profitabilnosti, a publika ['recepcija'] postaje potrošač/komunikator.' *Radical Thought in Italy: A Potential Politics*, ur. Paolo Virno i Michael Hardt [Minneapolis: University of Minnesota Press, 1966], str. 144. Kompjutor je glavni instrument

koji omogućuje tu industrijsku organizaciju funkcije autora, u stalnom odnosu povratne sprege s publikom koja komunicira.

[30] Manuel Castells, *The Rise of the Network Society* [Blackwell, London 1996], str. 67. (usp. *Informacijsko doba: ekonomija, društvo, kultura*, [Golden marketing, Zagreb 2000-2002)

[31] Manuel Castells, *ibid*., str. 374.

[32] Michel Foucault, "L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté," intervju s H. Becker, R. Forner-Betancourt, A. Gomez-Mueller, u *Dits et ecrits* [Gallimard, Paris 1994], vol. IV, str. 728; v. i izvrstan članak Maurizija Lazarrata, "Du biopouvoir _ la biopolitique," u *Multitudes* 1, str. 45-57.

[33] David Lyon, *Surveillance Society* [Open University Press, Buckingham 2001], str. 44.

[34] Analizu načina kako [samo]cenzura djeluje u suvremenoj kulturalnoj proizvodnji v. u: A. Corsani, M. Lazzarato, N. Negri, *Le Bassin du travail immateriel [bti] dans le métropole parisien* [L'harmattan, Paris 1996], str. 71-78.

[35] Paolo Virno, "The Ambivalence of Disenchantment," u *Radical Thought in Italy*, op. cit., str. 17-18.

[36] Lyotard, *La condition postmoderne: Rapport sur le savoir* [Minuit, Paris 1979], posebno str. 13-14 i 31-33.

[37] Paolo Virno, "The Ambivalence of Disenchantment," op. cit., str. 17. Usporedi Sennetovu raspravu o izvještaju američke vlade 1991. o vještinama koje su potrebne u fleksibilnoj ekonomiji: "u fleksibilnim oblicima rada, igrači donose pravila u hodu... minuli rad nema utjecaja na sadašnje nagrade; u svakoj uredskoj 'igri'

počinje se od početka'. Richard Sennet, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* [Norton, New York 1998], str. 110.

[38] Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, op. cit., str. 44.

[39] Mogu li marketinški stručnjaci instrumentalizirati istraživački rad u okviru kulturalnih studija, npr. klasično djelo Dicka Hebdigea Subculture, *The Meaning of Style*? To se naznačuje u knjizi *Commodify Your Dissent*, ur. Thomas Frank i Matt Weiland [Norton, New York 1997], str. 73-77, gdje Frank i Dave Mulcahey predstavljaju fikcionalnu "preporuku za kupnju za nadobudne ulagače na burzi: "Consolidated Deviance, Inc. [ConDev] nedvojbeno je vodeća tvrtka, ako ne i jedina u zemlji, u proizvodnji, konzaltingu, licenciranju i prodaji devijantnih kulturalnih praksa. Svojom serijom vrlo uspješnih 'SubCults™', uz masovne kampanje usmjerene na omladinsko tržište, s naglaskom na brzoj izmjeni stilova i obuhvatnoj reklami popratnih proizvoda, ConDev prenosi magnetizam marginalnosti potrošačkoj publici."

[40] Vidi Michael Hardt i Antonio Negri, *Empire* [Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2000; usp. *Imperij*, (Arkzin & Pastforward, Zagreb 2002)], str. 198-201: "Trostruki imperativ Imperija glasi: uključi, diferenciraj, upravljaj."

[41] Piore i Sabel, *The Second Industrial Divide*, op. cit., str. 16-17; cf. odjeljak "Multinational Keynesianism, str. 252-57.

[42] Jagdish Bhagwati, "The Capital Myth," Foreign Affairs May/June 1998; elektronički tekst dostupan je na <www.asiamedia.ucla.edu/Deadline/bhagwati.htm>.

[43] "Une crise sans precedent ebranle l'informatique mondiale," *Le monde*, Paris, 13. lipnja 2001, str. 18.

[44] Čini se da je strah krajnji razlog za tu toleranciju. U *Souffrance en France* [Seuil, Paris 1998], psiholog rada Christophe Dejours proučava "banalizaciju zla" u suvremenom menadžmentu. U slučajevima perverznog ili paranoidnog sadizma, koncentriranog na vrhu, on identificira imperativ prikazivanja hrabrosti i muškosti kao glavno moralno opravdanje za obavljanje "prljavog posla" [odabir za otpuštanje, prisila povećanja produktivnosti itd.]. "Kolektivna strategija obrane povlači poricanje patnje koju uzrokuju 'prljavi poslovi'... Ideologija ekonomskog racionalizma sastoji se... osim od prikazivanja muškosti - i u tome da se cinizam prikazuje kao snaga karaktera, odlučnost i uzvišeni osjećaj za kolektivnu odgovornost... u svakom slučaju, kao osjećaj za nadindividualne interese" [str. 109-111]. U osnovi obrambenih mehanizama Dejours vidi strah od osobne odgovornosti i strah od toga da ćemo i sami postati žrtvom; cf. str. 89-118.

[45] Priču o Yes Men kazuje RtMark, Corporate Consulting for the 21st Century, na <www.rtmark.com>; ili izravno na <www.theyesmen.org/finland>.

[46] Shvaćanje da suvremeni transnacionalni kapitalizam legitimizira sebe samoga i čini sebe poželjnim putem "kulture-ideologije" razvio je Leslie Sklair u *The Transnational Capitalist Class* [Blackwell, London 2001].

[47] Otud paradoksalno, ali bitno odbijanje da se opozicijska politička praksa shvati kao osnivanje stranke, ili ujedinjene društvene klase, radi osvajanja državne vlasti. Jedna od boljih formulacija tog paradoksa je u: Miguel Benasayag i Diego Sztulwark, *Du contre-pouvoir* [La Decouverte, Paris 2000]. Nije slučajno što se ta knjiga bavi i mogućnošću preobrazbe načina proizvodnje znanja: "Razlika nije toliko u pripadnosti ili nepripadnosti državnoj strukturi, npr. sveučilištu, koliko u

artikulaciji putem alternativne dinamike koja suproizvodi, prerađuje i raspodjeljuje oblike znanja. To se mora činiti na lokacijama 'manjinske' [tj. 'ne-hegemonijske'] protumoći, koja postupno može sudjelovati u stvaranju snažnog i vibrantnog bloka protumoći" [str. 113].

[48] Pojam nove emulacije, na etičkoj osnovi, između slobodnih i nezavisnih subjekata doima se mnogo više obećavajućom budućnošću za društveno povezivanje nego što bi to bila ikakva obnova tradicionalnog autoriteta. Richard Sennet ne krije određenu nostalgiju za njim u svojoj knjizi *The Corrosion of Character*, op. cit., str. 115-116, ali on napominje da "u tom procesu, gledište zajednice... održeno u današnjim političkim studijama deliberativne demokracije... smatra se da evoluirajući izraz neslaganja više obvezuje ljude nego obična deklaracija 'ispravnih' načela" [str. 143-144].

[49] Kako intelektualci, aktivisti, radnici i umjetnici mogu surađivati u akcijama protesta, vidi u Susan George, "Fixing or nixing the WTO," u *Le Monde diplomatique*, siječanj 2000, dostupno na <www.en.monde-diplomatique.fr/2000/01/07george>